

Srednjovekovni manastir u Petnici

Petnički psaltir, koji se danas nalazi u Zagrebu, dugo godina izaziva žive diskusije o mestu i samom povodu za njegovo pisanje. Cilj ovog istraživanja, dobrim delom baziranog na Psaltiru, bio je pokušaj da se utvrdi eventualno postojanje srednjovekovnog manastira u selu Petnica, kod Valjeva. Utvrđeno je, da je na mestu seoske crkve postojao manastirski kompleks sa crkvom, obzidom i konacima. Prilikom istraživanja, naišlo se na nekoliko starih spomenika sa i bez natpisa, a koji mogu datirati iz perioda XVI i XVII veka. Rezultati ovih istraživanja, donekle su potvrdili postojanje manastira, ali naravno, tek će sistematska arheološka iskopavanja još bolje produbiti saznanje o Petničkom manastiru.

Uvod

Na prvi pogled, Valjevsko selo Petnica ne razlikuje se posebno od ostalih naselja razbijenog tipa u ovom kraju. Posebnost ovog sela je u tome, što se na malom platou na severnoj strani brda Rogljević, Osoju, jedna uz drugu, nalaze tri važne ustanove. Svaka za sebe predstavlja centralno mesto jedne određene oblasti. Istraživačka stanica Petnica je obrazovno-naučna ustanova, koja danas ima najmanje državni značaj, a pored toga predstavlja i jedinstvenu instituciju ovakvog tipa i van teritorije današnje Jugoslavije. Odmah uz nju, smeštena je crkva sa parohijskim domom, duhovni centar za nekoliko okolnih sela. Manastir, a docnije i crkva, opsluživali su nekoliko sela: Petnicu, Beloševac, Bujačić, Žabare, Klinec, a do kraja devetnaestog veka i sela Zarube i Gradac. Sa njene južne strane prostire se škola, koja je u kompleksu Istraživačke stanice, a koja datira ranih vremena, još dok se ovde nalazio manastir. Tek početkom XX veka, škola dobija svoju zasebnu zgradu, pošto je do tada bila u kompleksu hrama.

Na neki čudan način, na ovom mestu se često obnavljala tradicija duhovnog, kulturnog i školskog centra. Ta tradicija se, sa nekim prekidima, proteže sigurno dva veka u nazad, a ima osnovanih pretpostavki da seže čak i do srednjeg veka. Ne smemo zaboraviti da su manastiri tokom turske

Radivoje Arsić (1975), apsolvent arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Glavica bb, Paraćin

Ratomir Milikić (1980), student 1. godine Filozofskog fakulteta (Odeljenje za istoriju) u Beogradu

Slika 1.
Pogled na petničku crkvu i stari bor sa zapadne strane. Levo se vidi parohijski dom.

Figure 1.
View at Petnica church and an old pine – photo from west. On the left is abbey.

okupacije bili nosioci kulturnog života, i ne samo njega, već u dobroj meri i političkog, pa je realno i pretpostaviti da je isti slučaj bio i sa Petničkim manastirom.

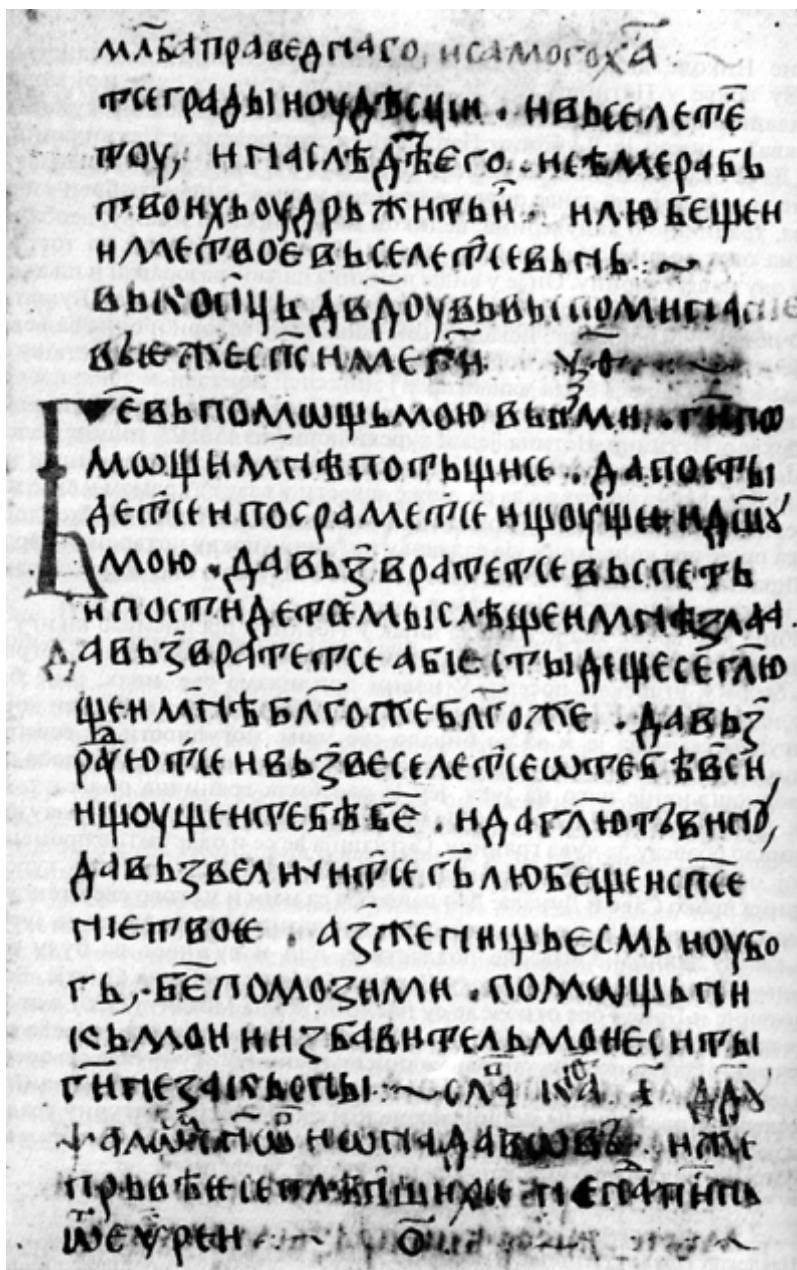
Problem i cilj istraživanja

Nekolicina autora, baveći se istorijom sela i Petničkim psaltinom, pretpostavili su da se na ovom mestu nalazio manastir iz XV veka. Argumentacija se uglavnom oslanjala na retka istorijska dokumenta i bogato narodno predanje. Ljunbomir Pavlović (1926), prvi je izneo ovakvu pretpostavku, dok su u novije vreme to učinili Zirojević (1984) i Ranković (1995), od kojih je ovaj poslednji tragao za dokazima o postojanju srednjovekovnog skriptorija u Petnici.

Pomenuti autori, nisu mogli naći dovoljno argumenata kako bi potvrdili svoje pretpostavke, pa je i cilj ovoga rada traganje za opipljivijim i ubedljivijim dokazima o postojanju manastira na ovom prostoru. Istraživanje će se, pored pisanih tragova, oslanjati i na materijalne ostatke. Sve-sni, da se na ovaj način problem postojanja izgleda, namene i aktivnosti pri manastiru može u celosti rešiti tek nakon arheoloških istraživanja, cilj rada je što bolja polazna tačka za sistematska arheološka iskopavanja.

Petnički psaltir

Sadržaj i osnovni podaci o ovom znamenitom rukopisu (slika 2) objavljeni su u više navrata (Stojanović 1923, Mošin 1971). Zbog njegovog izuzetnog značaja za ovaj rad, na ovom mestu će biti ponovljeni osnovni

Slika 2.
Petnički psaltir. List
iz muzeja SPC.

Figure 2.
“Petnica Psaltir”.
Sheet from the
museum of SOC.

podaci, kako bi čitaoci mogli lakše pratiti dalji tok izlaganja. Prvi put je sadržaj ovog psaltira objavljen 1894. godine u radu *Starine manastira Lepavine*, L. Bogdanovića.

Psaltir je pisan na papiru, na sto pedeset sedam listova. Rukopis je veoma oštećen, pošto postoji samo fragmentovana prednja korica, a nedostaje i jedan deo sadržaja. Psaltir je pisan u srpskoj redakciji, sa dvadeset

tri reda po strani i sa nekim karakterističnim paleografskim slovima (T, Ž),
gde se osećaju uticaji starijih vremena.

Sama knjiga sadrži:

- od 1. do 87. strane – Psaltir sa Mojsijevom pesmom bez početka;
- od 88. do 124. – Časlovac po ustavu prepodobnog Save Jerusalimskog;
- od 125 do 157 – Sinaksar po tipiku jerusalimskom.

Pre popisa 1960. godine, kada je rukopis opisao V. Mošin, na strani 87 stajao je zapis:

Писа сию книгу многогрѣшникъ Никола диакъ в лѣто
≠ 5. ѿ. 4. 5. осен тѣ (?) писахъ въ дни трѣклетого цара
Палазита 8 . . . петнице .дѣ.

(Pisa siju knigu mnogogrešni Nikola diak v letu s c s eseni. upisah v trkletago cara Pajazita u petnice)

Ova stranica je verovatno nestala za vreme Drugog svetskog rata, kada su Ustaše psaltir, zajedno sa ostalim dragocenostima prenele u Zagreb.

Termin dijak, u vreme nastanka ove bogoslužbene knjige, nije moguće precizno definisati. U vreme srednjovekovne srpske države, termin se odnosi na pisara, obično na nekom dvoru. Docnije, on može označavati i pisara, kao i učenika pri nekom manastiru.

Psaltir sa ovakvim sadržajem verovatno je pisan za potrebe manastirskog bogoslužjenja, pošto je bogoslužjenje u mirskim hramovima uprošćeno u odnosu na manastirski kanon. Mogao je biti napisan u samom manastiru, ili je psaltir poklonjen manastiru od strane nekog vlastelina.

Za mesto nastanka psaltira navodi se „Petnica”. Lj. Pavlović kaže da je Petnica dobila ime od naseljenika koji su čuvali ime iz svog kraja, Drobunjaka, tamošnje Petnjice (1907). Šćepanović, baveći se problemom postanka Petnice, tvrdi da je ime Petnica nastalo nezavisno od doseljenika. Danas postoje dva naselja sa imenom Petnica (kod Valjeva i Čačka) i dve Petnjice (kod Šavnika i Berana). Poslednje dve su mnogo mlađe i nisu postojale pre osamnaestog veka, niti imaju tradiciju vezanu za crkvu ili manastir (Šćepanović 1992). Čačanska Petnica se pominje u turskom katastarskom popisu iz 1476. godine, ali se ne pominje, niti ima indicija da je ova Petnica imala crkvu u bližoj okolini.

Za Kolubarsku nahiju nisu objavljeni turski katastarski popisi iz petnaestog i šesnaestog veka, niti su oni bili kompletni sve do 1526. godine. Šćepanović navodi usmenu šturu informaciju dr Bojanić, da postoji selo Petnica u popisima iz 1526. i 1560. godine, vezanih za ovaj kraj. Nalazi otkriveni prilikom arheoloških iskopavanja u Petničkoj pećini 1998. godine, dokazuju da je u njenoj okolini postojalo stalno seosko naselje u XV veku. Otkriveni su tragovi zbeга, koji je boravio izvesno vreme duboko u

pečini. Fragmenti grnčarije se datuju u kraj XV i početak XVI veka. Razlog za zbeg, možda treba tražiti u vremenu pada despotovine, odnosno turskog osvajanja obližnjeg utvrđenja Bela Stena 1458/9. godine. Zbeg je mogao nastati i u vreme pohoda despota Jovana Brankovića iz ugarskog Srema niz reku Kolubaru ka Bosni 1500. godine. Trenutno se ne može se sa sigurnošću locirati srednjovekovno selo, jer na terenu nisu pronađeni materijalni tragovi naselja koji bi odgovarali onima u pečini.

Groblje oko crkve

Lj. Pavlović, u svom radu pruža informacije da su se na prostoru oko današnje crkve sahranjivali petničani i stanovnici obližnjih sela (Pavlović 1926). Prema njegovim rečima, sahranjivanje na ovom prostoru prekinuto je 1884. godine, što se potvrđuje na osnovu pojedinih nadgrobnih spomenika uzidanih u nekadašnju štalu, koja se danas nalazi u okviru dvorišta Istraživačke stanice (slika 3). Štalu su sazidali meštani za potrebe učitelja 1936. godine. Tom prilikom je iz groblja povučen i polomljen veliki broj nadgrobnih spomenika. Spomenici su upotrebljeni kao građevinski materijal i za nasipanje puta. U vreme kada je pisao svoj rad, Pavlović (1926) navodi da je prostor oko crkve prepun nadgrobnih spomenika i ploča, sa i bez natpisa, od kojih je veliki broj već tada bio oštećen. Pored toga, navodi po imenu mesto i vreme sahrane više zaslužnih ličnosti od XVI do XIX veka.

Pošto ne navodi izvore ovih informacija, možemo pretpostaviti da su one potekle iz narodnog predanja, ili je sam Pavlović bio u mogućnosti da pročita natpise sa spomenika i ploča, i tako precizno opiše mesto i vreme sahrane. On pominje da su oko crkve sahranjeni između ostalih i igumani Georgije i Teodor, u prvoj polovini XVII veka, kao i sveštenici Jovan Trivunović (1758. godine), Pavle, Jovan Popović i pozniji.

Slika 3.
Štala sagrađena od
nadgrobnih
spomenika u
sekundarnoj upotrebi

Figure 3.
Stable built from
gravestones.
Secondary use.

Za obeležja uzidana u staru štalu teško je naći direktne analogije ili proceniti kom vremenu pripadaju, mada se za neke može pretpostaviti da čuvaju starije tradicije. Neki od njih imaju oblik srednjovekovnih spomenika (slika 4), dok neki drugi imaju različite predstave krsta, dvostrukog, ispupčenog, plitko izvedenog (slika 5).

Slika 4.
Detalj zida štale –
spomenik sa
plastičnim prikazom
ispupčenog krsta

Figure 4.
Detail from the front
wall of the stable –
gravestone with
mediaeval crux

Prilikom obilaska crkvene porte i okolnog prostora može se uočiti više nadgrobnih ploča, čije se vreme nastanka može vezati za dublju prošlost. U okviru crkvene porte, zabeležili smo dve ploče udaljene oko dva metra od starog bora i jednu, nedaleko od severnih vrata hrama. Na sve tri ploče, danas je vidljiv jako mali deo gornje površine (30×30 cm). Ostatak je potpuno obrastao u travu i prekriven je slojem zemlje. Pošto smo na ploči najbližoj boru uočili jako oštećen natpis, uklonili smo sloj trave i zemlje koji je prekrivao ostatak ploče (slika 6).

Na ploči pored bora koja je bila delimično pokrivena zemljom pročitao je natpis:

*(ovde) počiva čedo
Božije Rado...
...Jevtić požive...*

Može se pretpostaviti da je reč o nadgrobnom belegu koji pominje Pavlović, za koga kaže da je Jevte Jevtića – Drekalovića iz Bujačica, kćitora crkve. Moglo bi se pretpostaviti i da je možda reč o istovetnom natpisu koji pominje Gordana Babić (Stare crkve u Valjevu, *Postanak i uspon gradskog središta, Valjevo 1994*), a koji ona datira u 1626. godinu. U radu se ne navodi izvor informacije, tako da ne znamo da li je autor video ploču, ili je saznao informaciju nekim drugim putem. G. Babić ne navodi sadržaj natpisa, već samo oblik i položaj belega.

Slika 5.
Različite predstave
krsta na nadgrobnim
spomenicima
ugrađenim u štalu.

Figure 5.
Different forms of
crux on gravestones
built in stable wall

Slika 6.
Otkopana nadgrobna
ploča u porti crkve

Figure 6.
Excavated gravestone
in church's yard

Beleg je u obliku paralelopipeda i visine je 140 cm, a najverovatnije je nekada bio uspravljen, što znači da se nije nalazio uz sam hram, već nekoliko metara od njega. Načinjen od krečnjaka, spomen je veoma oštećen, tako da je moguće razaznati fragmentovan tekst u četiri reda (slika 6). Redovi su malo nagnuti na desnu stranu, ali je njihov međusobni odnos uvek isti. Iznad teksta, nalazio se oštećeni krug urezan šestarom, sa plitkim reljefom. Pored tih elemenata, na početku i kraju teksta, u gornjem desnom i donjem levom uglu, postoje znaci čija funkcija i značenje nisu u potpunosti poznati.

Što se tiče epigrafskih karakteristika spomenika, on pripada periodu druge polovine XV veka (Ž, T...). Najpreciznije datovanje se može dati preko slova č, koje se nalazi u prvom redu i koje je takozvana „četrorka”, a koje se koristi od XVI veka. Samim tim, dobijen je *terminus post quem*. U crkvenoj porti nalazi se i veliki bor, za koji se kaže da je zasađen na mestu starih konaka koji su se urušili. Pavlović navodi da je pod borom sahranjen Jevta Jevtić.

On takođe navodi, da se pored crkve sahranjuju i sveštenici koji su služili u hramu, ali i monasi, i kaže da je na dva metra od ulaza u hram, sa zapadne strane, sahranjen iguman Teodor koji je živio u prvoj polovini XVII veka.

U severni zid parohijskog doma uzidan je nadgrobni beleg, dimenzija 95×35 cm (slika 7), a plitkim žljebovima, u spomenik je urezana antropomorfna predstava. Pravougaono telo, podeljeno je krstom na četiri polja, dok se u svakom od njih, nalaze uklesana slova ili neki znaci, koji danas nisu jasni. Ovakvi i slični spomenici, sreću se od Raške oblasti do valjevske kraja, a u upotrebi su bili od XVI, pa sve do kraja XVIII veka.

Slika 7.
Nadgrobni spomenik
u sekundarnoj
upotrebi, uzidan u
parohijski dom

Figure 7.
Gravestone in the
secondary use

Pored hrama, sa južne strane, nalazilo se parohijsko groblje. Prilikom gradnje spavaonica za ISP, uz južnu ogradu crkvene porte, nailazilo se na grobove. Od sveštenika smo doznali, da se prilikom izgradnje drenažnog sistema uz južni zid crkve, naišlo na ostatke pokojnika na dubini od oko 1 m. Na površini zemlje sa istočne i južne strane, mogu se naći sitni fragmenti ljudskih kostiju, na osnovu čega se može pretpostaviti da se nekropola prostirala na oko 10 m od oltarske apside sa istočne strane, i oko 20 m od severnog zida crkve niz padinu. Sa zapadne strane, teško je i približno odrediti granice groblja, jer je površina uređena i obrasla gustom travom, te verovatno, staro groblje prelazi okvire današnje porte (slika 9).

Lj. Pavlović, takođe pominje i "istorijski" dren, pod kojim je sahranjen iguman Georgije tridesetih godina XVII veka, a najverovatnija lokacija drena je od bora bliže crkvi. Na osnovu svega iznetog, možemo pretpostaviti da je sahranjivanje na ovom prostoru počelo od XVII veka.

Manastir ili crkva?

Današnja crkva (slika 1), koja se nalazi na nadmorskoj visini od 218 metara, pod Osojem, Despića brdom, sagrađena je 1864. godine. Crkva je jednobrodna, bez kupole, dimenzija 20.5 i 7.5 m, sa zvonikom na zapadnoj strani koji je sastavni deo crkve i uzdiže se iznad ulaza. Crkva pripada tipu hramova koji su se gradili širom Srbije u drugoj polovini XIX veka. Danas je prostor u porti Petničke crkve i susednim parcelama u potpunosti za-

raavljen, uglavnom bez vidljivih nadgrobnih obeležja. Jedino se u porti crkve, južno od naosa, nalaze 4 nadgrobne ploče iz sredine XIX veka.

Ljubomir Pavlović, pozivajući se na kazivanja svog savremenika, starca Matije Ignjatovića, kaže da je crkva na ovom mestu odvajkada. Pavlović tvrdi da je manastir još iz XV veka i da je trpeo oštećenja tokom vekova turske vladavine. Razrušen je u potpunosti 1788. godine, za vreme Kočine krajine. Deset godina nakon toga, manastir od kamena, zamenila je drvena crkvice koja nije bila dugog veka, pošto je izgorela 1814. godine. Četiri godine kasnije, pop Alimpije Samouković napravio je crkvu od kamena, na čijim temeljima je i današnja crkva sazidana 1864. godine.

Početkom XX veka, ostaci konaka bili su delimično vidljivi i za njih Pavlović kaže: "Ispod bora bili su stari konaci upravo ruševine, zidani od kamena koji je narod gotovo razneo i razvukao nasipajući puteve i po pričanjima starca Matije Samoukovića bilo je više od 200 godina kako su se konaci srušili... Ispod drena su bili manastirski konaci, a pod njim podzemni podrumi i izbe za sklonište stoke i stanovanje kaluđera".

U lokalnom predanju ostalo je veoma živo sećanje na srednjevekovni manastir i njegov život. Starac Matija Ignjatović (Pavlović 1926), navodi da je manastirsko dobro iznosilo 1500 hektara zemlje i šume. a područje takve veličine izlazi iz atara današnjeg sela Petnica. To veliko manastirsko dobro među sobom su podelile porodice doseljenika, od kojih su neke i do danas ostale na toj zemlji. Podaci iz popisa Beogradske mitropolije iz 1735. godine, navode da je tada obnovljena stara crkva od kamena, koja je pripadala manastiru, koji je zapusteo i da se ne zna njegov patron (Rivarac 1905), što možda upućuje na zaključak da je manastir u nekom vremenskom periodu ostao pust i da se izgubila veza između lokalnog stanovništva i došljaka.

Da svi ovi navodi nisu bez osnova, dokazuju i manja sondažna iskopavanja izvršena pod rukovodstvom Đ. Jankovića, severno od priprate crkve. Tom prilikom iskopan je rov u pravcu sever-jug, dužine 5 i širine 0.6 m. Tada je otkriven fragment zida, udaljen od zida sadašnje crkve oko 7 m. Zid se pruža pravcem istok-zapad, debljine je 60 i očuvane visine 40 cm, i građen je od tesanika sige i kamena u krečnom malteru. Iznad zida, nalazi se sloj građevinskog šuta debljine 50 cm i sloj humusne zemlje od 15 cm. U južnom delu rova, ispod humusa, otkriveni su delovi ljudskog skeleta, dok pokretnih arheoloških nalaza nije bilo.

Prilikom dogradnje severnog dela parohijskog doma, paralelno sa savremenim zidom, sveštenici su naišli na dobro sačuvan zid dužine 11 i širine 0.6 m, koji se nalazio na dubini od 0.5 m. Niz padinu koja se spušta od crkve na sever, nailazi se na nekoliko dislociranih obrađenih kvadara sige koji najverovatnije potiču od neke starije građevine. U južni zid crve uzidan je deo starog lučnog nadvratnika od sige u kome uklesan natpis: *Ova vrata ot manaist* (slika 8).

Slika 8.
Detalj južnog zida
crkve. Natpis
nadvratnika starije
bogomolje.

Figure 8.
Detail of the
inscription from an
older monastery

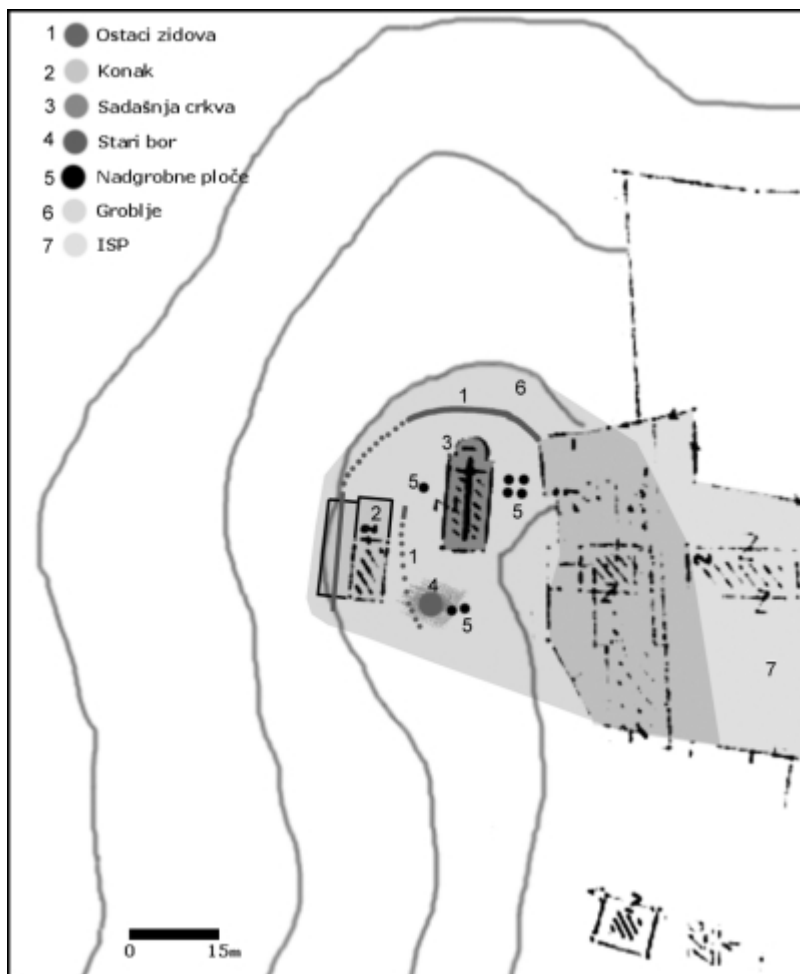
Natpis potiče verovatno iz vremena izgradnje crkve. Njime su meštani želeli da naglase važnost samog mesta i kamena koji je bio deo luka iznad nekih ulaznih vrata.

Na pet metara istočno od oltarske apside, vidljiva je jasna depresija u zemlji dubine oko 1.5 m, koja prati oblik apside i počinje na međi dvorišta Istraživačke stanice i crkve i završava se kod istočnog zida parohijskog doma. Depresija verovatno predstavlja ivicu ogradnog zida koji se tuda protezao.

Zaključak

Nesumnjivo je da je na mestu današnje crkve u Petnici postojao manastir, na šta upućuju svi napred navedeni argumenti, ali najpre evidentirani materijalni ostaci. Kamena obzida ispod današnjeg konaka i istočno od oltarske apside, karakteristika su isključivo manastirskih dvorišta (slika 9), pošto ovakvi zidovi nisu bili karakteristični za seoske crkve toga vremena. Pored toga, navedena iskopavanja iz 1986. godine i uočeni tragovi zida ispred konaka, pokazuju da je bilo građevina i unutar obzida. Ovako tanki spoljni zidovi odlika su velikog broja manjih manastira iz vremena srpske despotovine i prvih decenija turske vlasti. Savremena crkva, verovatno prekriva temelje manje srednjovekovne, koja se skoro po pravilu nalazila u centru kompleksa. Sahrnjivanje unutar manastirskih dvorišta bilo je isključivo privilegija zaslužnih igumana i ktitora.

Većina grobalja oko manastirskih crkava, nastala su nakon rušenja i napuštanja manastira. Pošto smo videli da je prilikom popisa iz 1375. godine manastir već bio bivši, možemo pretpostaviti da se sa intenzivnim sahranjivanjem na ovom prostoru započelo tek krajem XVII veka. O nekom preciznijem datovanju, izgledu, veličini i aktivnostima u okviru manastira, kao i o monasima koji su tu živeli, ne možemo sa sigurnošću ništa reći bez arheoloških iskopavanja. Eventualna iskopavanja najbolje je započeti na mestima gde je već sa sigurnošću utvrđeno postojanje zidova i prostora.

Slika 9.
Plan petničke crkve i
položaj grobova,
zidova i starog groblja

Figure 9.
Sketch of Petnica
church with positions
of gravestones, walls
and old cemetery

- U porti crkve, ispod starog bora, gde se može uočiti dislocirano kamenje, koje potiče verovatno od nekog zida;
- U porti crkve, ispred ulaza u hram, gde bi se na osnovu podataka koje Pavlović pominje, moglo utvrditi prostiranje crkve na zapad;
- U porti crkve, uz severni i južni zid hrama;
- U porti crkve, iza apside;
- Izvan porte crkve, na terasi iza apsidalnog dela.

Verujemo da bi ovakva vrsta istraživanja bila od zanačaja i u interesu, ne samo ISP, već i meštana sela, crkvene opštine i celog Valjevskog kraja.

Literatura

Babić G. 1994. Stare crkve u Valjevu. U *Postanak i uspon gradskog središta*. Valjevo

Bogdanović D. 1982. *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji*. Beograd

Bogdanović Lj. 1894. Starine manastira Lepavine. U *Starinar*, 3. Beograd, str. 74.

Isailović M. 1989. *Valjevo i okolne oblasti u srednjem veku*, Valjevo.

Mošin V. 1971. *Ćirilski rukopisi u Povijesnom muzeju Hrvatske, Kopitareva zbirka slovenskih rukopisa i Cojsov ćirilski odlomak u Ljubljani*. Beograd.

Pavlović Lj. 1907. *Kolubara i Podgorina*. Beograd.

Pavlović Lj. 1927. Crkva u Petnici. U *Glas Crkve*, 1-2. Šabac, str. 20-33.

Ranković Z. 1996. Petnički psaltir sa posledovanjem. u: *Valjevac* 1996. Valjevo: Valjevac, str. 106-12.

Šćepanović M. 1993. Petnica među Petnjicama. U *Valjevac*, 1993. Valjevo: Valjevac, str. 357 - 361.

Zirohević O. 1984. *Crkve i manastiri na području pečke patrijaršije*. Beograd.

Radivoje Arsić and Ratomir Milikić

Medieval Monastery in Village of Petnica

The purpose of these investigation was to determine if on the place of temporary church in Petnica existed a medieval monastery. We have determine that on this site existed a monastery complex with a church, an overnight shelter and surrounding walls, probably from XV century.

It is possible that in this monastery was written the "Petnički Psaltir" (1488 year). Those material evidence are the basis for future archaeological excavations.

